

В. Ф. СІРЕНКО,
член-кореспондент НАН України;
Н. М. ОНІЩЕНКО,
доктор юридичних наук;
Н. М. ПАРХОМЕНКО,
доктор юридичних наук;
Т. І. ТАРАХОНИЧ,
кандидат юридичних наук

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ І ОХОРОНИ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

Світова наукова думка на межі другого—третього тисячоліть характеризується появою нових напрямів наукових досліджень, переосмисленням, здавалося б, усталених теорій і переоцінок звичних соціальних, політичних, повсякденних практик. Від століття до століття прогресує спеціалізація наукового знання. Нові проблеми, суперечності, альтернативи, типи інтелектуальної діяльності потребують культури порушення питань, спираючись на попередні наукові традиції і вміння зосередити думку на проблемах нової епохи, часу, країни.

Перед гуманітарною наукою постали історичні завдання по-новому осмислити соціальні реалії переломних епох, поглядів на світ і справедливість його організації, необхідність віднайти людські ресурси, потенційні можливості й межі перебудови усталених суспільних відносин, переозначити їх перспективу. Ці завдання зумовлені необхідністю оновити й реформувати національні суспільства та світову спільноту, дотримання гуманістичних і демократичних принципів соціального життя; зосередити увагу на особистості, її становищі і статусі, а також на її значенні в забезпеченні подальшого поступу людства та його стійкого розвитку; усвідомити, що керування сучасними соціальними процесами потребує не розрізнених ідей,

а нової комплексної системи знань у сфері загальної теорії держави і права¹.

Серед актуальних проблем загальної теорії права найбільшу цікавість, на наш погляд, викликають ті, що пов'язані із захистом прав, свобод і законних інтересів людини. Попри всі «законодавчі запевнення», що людина є найвищою соціальною цінністю, практична реалізація цього доленосного положення, на жаль, поки що не відбулася. Не заглиблюючись у причини цього явища, вони добре всім відомі, хочемо, нарешті, запропонувати ті теоретичні напрацювання, кроки, теоретичні узагальнення, які можуть наблизити теорію прав людини до практики її реалізації².

Слід пам'ятати, що понад сто років тому відомий правознавець П. Новгородцев писав: слід визнати, що внаслідок безумовного свого значення особистість являє собою ту єдину основу, яка насамперед повинна охоронятися в кожному поколінні й у кожному епоху як джерело і мета прогресу, як образ і шлях здійснення суспільного ідеалу³.

Питання прав людини є найважливішою проблемою внутрішнього та зовнішнього правового розвитку. Їх забезпечення — це той критерій, за яким оцінюється досягнутий рівень демократії в державі.

Починаючи з учень стародавніх мислителів (Платона, Арістотеля, Полібія та ін.) і до наших часів філософи, соціологи, політики, правознавці намагалися осягнути сутність проблеми прав і свобод людини, окреслити її історичні та сучасні параметри.

Місце людини в соціумі, її соціальна роль значною мірою залежать від обсягу прав і свобод, які визначають її соціальні можливості, характер життєдіяльності, систему зв'язків людей у суспільстві. Права людини — це соціальна спроможність вільно діяти, самостійно обирати вид та міру своєї поведінки, з метою задоволення різно-

¹ *Теорія держави і права: Підручник* / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; За ред. О. В. Петришина. — Х.: Право, 2014. — С. 97–98.

² *Правова доктрина України: у 5 т.* — Х.: Право, 2013. — Т. 1: Загальнотеоретична та історична юриспруденція / [В. Я. Тацій, О. Д. Святоцький, С. І. Максимов та ін.]; за заг. ред. О. В. Петришина. — С. 331–358.

³ *Новгородцев П. И. Об общественном идеале* / Сост. А. Соболев. — М.: УРСС, 1991. — С. 65.

бічних власних матеріальних та духовних інтересів, а також інтересів інших людей, окремих соціумів та суспільства в цілому.

Права і свободи нормативно забезпечені за умови дії в країні розвинутої системи (саме системи) юридичного регулювання, що підтримує принципи особистої свободи. Ця система сама по собі є нормативною гарантією, якщо вона не є суперечливою, виступає узгодженою та доступною¹.

Системний аналіз забезпечення прав і свобод людини може стосуватися і повинен характеризувати безпосередню дію Конституції, дотримання та забезпечення рівності прав і свобод людини.

У ст. 1 Загальної декларації прав людини визначено, що «всі люди народжуються вільними і рівними в своїй гідності і правах». Саме питання «рівності», яке було предметом багатьох наукових дискусій і полеміки, може розглядатися з багатьох точок зору. Принаймні, у нашому суспільстві сьогодні найважливішими вимірами є хоча б відносна рівність матеріальних благ в умовах існування, тобто «економічна рівність» і рівність усіх перед законом, рівність у процедурах, тобто «юридична рівність». Якщо застосувати для ілюстрації вищеведеного спортивну термінологію, то юридична рівність може характеризуватися як «стартова» або як рівність на старті, а економічна як така, яка досягається протягом певної дистанції в певних просторово-часових характеристиках.

У нашому суспільстві згідно з Конституцією України всім громадянам наданий і гарантований рівний обсяг прав і свобод. Їх використання пов'язане із запровадженням однакових стандартів для всіх без винятку осіб. Отже, кожний громадянин де-юре може користуватися на рівних умовах з іншими громадянами всім спектром прав і свобод без утиску з боку держави, дискримінації з боку державних органів, окремих посадовців або інших осіб.

Таким чином, ідея прав людини сформована як певний правовий ідеал, на досягнення якого орієнтований розвиток національного законодавства, а способами забезпечення є загальні принципи права; один з основних таких принципів — принцип рівності.

У частині другій ст. 24 Конституції України йдеться про конкретизацію деяких категорій рівності прав і свобод. Права і свободи

¹ *Мухаев Р. Т.* Теория государства и права. — М., 2002. — С. 282.

людини є складним, багатовимірним явищем, їх генезис, соціальні корені, призначення дають можливість характеризувати той чи інший тип цивілізації, етапи її становлення та розвитку.

Справжня природа будь-якої держави виявляється саме рівністю прав і свобод кожної людини.

Рівність прав і свобод — один із основних принципів конституційного статусу людини і громадянина, показник загальнолюдської культури.

У контексті зазначеного спинимось на деяких умовах саме механізму забезпечення прав і свобод людини. «Слід погодитися з тим, — зазначає академік Ю. Шемшученко, — що забезпечення прав і свобод людини та громадянина залежить від багатьох факторів: ступеня демократичності владних інститутів держави; політичних, культурних та правових традицій; стану економіки; моральної атмосфери і злагоди в суспільстві; стану законності та правопорядку; механізмів, що забезпечують відповідальність держави перед особою, тощо. Саме у всьому комплексі ці фактори здатні забезпечувати на належному рівні права і свободи людини та громадянина»¹.

Забезпечення належного захисту прав людини і громадянина в Україні є важливим завданням держави і актуальним напрямом розвитку правової системи. Для реалізації спрямування змін «на краще» у сфері прав людини влада повинна поставити їх у центр державної політики.

Наші очікування від ефективності сучасного права, відчуття захищеності кожним (від якості медичного обслуговування до належних умов праці), гарантований і забезпечений відповідно до рівня цивілізованих держав перелік прав — все це, як і багато інших складових, входить у поняття демократичного права.

Покликанням, «місією» права взагалі, його «конструктивним» навантаженням, зокрема, сьогодні є досягнення і забезпечення відповідного рівня прав і свобод людини. Від того, наскільки право є «конструктивним», багато в чому залежить якість нашого життя сьогодні і його «якісне удосконалення» завтра.

¹ Шемшученко Ю. С. Передмова // Реалізація прав і свобод людини і громадянина в Україні: Монографія. — К., 2007. — С.4.

Відсутність конструктивного змісту правових норм так чи інакше призводитиме і призводить до порушення прав і свобод людини. Поширеними прикладами цього є явища «тіньового законодавства», «тіньової норми» та законотворчості, що їх віддзеркалює, хоча ці явища замовчуються сучасною наукою і не обговорюються на практиці. Йдеться про те, що певна група представників «великого бізнесу» або партійного представництва замовляють той чи інший законопроект, який часто-густо обслуговує потреби певної соціальної групи.

У процесі лобіювання він вноситься у єдиний законодавчий орган України, у результаті чого реально може з'явитися «неконструктивна» правова норма, яка не потрібна пересічним громадянам країни, суспільству в цілому, оскільки нормативно-правовий акт обслуговує приватні корпоративні інтереси.

Доволі цікавим ракурсом взаємодії доктрини та практики у сфері захисту прав людини є підвищення якості закону. Так, науковці зазначають, що в Україні натомість відсутні загальнодержавні програми розвитку законодавства, що ставали б основою та конкретизувалися б у різнотермінових планах законопроектних робіт окремих органів державної влади, а також спільних (комплексних) планів законопроектних робіт органів законодавчої та виконавчої влади, Президента України, які фіксували б необхідність залучення до складу виконавців інших важливих учасників законопроектної діяльності¹.

Відповідно до Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» здійснюється планування роботи у комітетах, формується порядок денний на кожен сесійний день, на місяць та пленарний тиждень, а також на кожний день пленарного тижня, які готуються Апаратом за поданням комітетів, тимчасових спеціальних та тимчасових слідчих комісій з урахуванням пропозицій депутатських фракцій відповідно до затвердженого Порядку денного сесії Верховної Ради України. Проте це поточне планування. Планування ж на перспективу, короткострокове (один–два роки) чи довгострокове (п'ять років), на

¹ *Богацова О. В.* Законотворення: теоретико-прикладні аспекти. — Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2012. — С. 127.

час каденції парламенту, яке б враховувало програмно-цільовий підхід, сьогодні практично відсутнє¹.

Можна вирізнити два аспекти якості законодавства у сфері захисту прав і свобод людини: соціальний, що пов'язаний із його змістом, і юридичний, що пов'язаний із формою. Слід розглянути це докладніше.

По-перше, зміст нормативно-правового акта повинен відповідати основним напрямкам розвитку суспільства; по-друге, не менш важливою є відповідність закону реальним умовам життя і відповідна ресурсозабезпеченість; по-третє, законність нормативно-правового акта, тобто відповідність Конституції України та іншим актам; по-четверте, закони повинні бути правовими, тобто відповідати принципам демократії і соціальної справедливості, а також нормам моралі; по-п'яте, відповідність закону розвиткові правової системи в цілому, її взаємозумовленість з економічною, політичною та соціальною системами; по-шосте, слід розглянути дефініції. Теза з часів Стародавнього Риму, що право може і повинно бути визначеним, є актуальною для будь-якої правової системи. Принцип визначеності, точності, однозначності правової норми вважається гарантією міцного правопорядку, оскільки, коли кожному членові суспільства зрозумілі його права і обов'язки, він має певну свободу дій і рішень у межах правового простору. Правовий простір, у свою чергу, обумовлений словом, мовними конструкціями, які використовуються законодавцем для виразу загальнообов'язкових правил поведінки в певному суспільстві та державі.

Зрозуміло, що право здатне встановлювати певні орієнтири лише у тому випадку, коли воно саме є якісним і зрозумілим. Звідси вимога семантичної однозначності правових норм: вони повинні чітко визначати права і обов'язки, пов'язані з юридичною відповідальністю, чітко вказувати на правові наслідки певного діяння (ідеал «виваженості» права). Проте такі вимоги не виконуються в повному обсязі внаслідок семантичної нечіткості можливих смислових тлумачень.

¹ Ясенчук Ю. В. Перспективне планування законодавчої діяльності парламенту як важлива умова її ефективності // Планування законодавчої діяльності парламенту: матеріали міжнародної наук.-практ. конференції, 22 червня 2010 р. / За заг. ред. В. О. Зайчука. — К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2011. — С. 7–11.

У цьому контексті й сьогодні зберігають актуальність висловлювання двохсотлітньої давності, зокрема, італійського просвітителя, правознавця і громадського діяча Чезаре Беккарія, який, розмірковуючи про причини злочинів, одну з найважливіших причин убачав у «темряві законів», а саме недоступності тексту, а також його змісту¹.

Одним із дієвих інструментів сучасної правової дійсності є усвідомлення положення, згідно з яким теорія мертва без практики, практика безсила без теорії.

Водночас можна констатувати, що у переважній більшості теоретичних напрацювань сучасних робіт права людини розглядаються відірвано від їх носія, зберігається деяке абстрагування від людини в її онтологічному значенні. Суттєвим у цьому контексті можна вважати подолання цієї «відірваності» у розробках концепції правової істоти в дослідженнях В. П. Малахова та В. С. Нерсисянца². Навіть у тих випадках, коли йдеться про можливість реалізації встановленого права чи про поновлення порушеного права, оцінюється насамперед процедура, одержаний результат, певне благо, судові рішення, а не людина у її взаємовідносинах з цими правами, що не дає змоги оцінити дійсний стан прав людини. Вочевидь, це розуміло ученим, і не випадково в юридичну літературу з прав людини запроваджуються такі критерії, які покликані виявити суб'єктно-об'єктні відносини³.

Для конкретної людини її права виступають насамперед як можливості отримання певного соціального блага, що часто розуміється як право-вимога, тобто можливість вимагати певної поведінки зобов'язаної особи. В умовах кризових проявів, економічної нестабільності це права, які держава відносить до системи прав соціально-забезпечення і повинна приділяти їм особливу увагу⁴.

¹ *Беккарія Ч.* О преступлениях и наказаниях / Сост. и предисл. В. С. Овчинского. — М.: Инфра-М, 2004. — 184 с.

² *Малахов В. П.* Общая теория права и государства. К проблеме правопонимания: учеб. пособ. — М.: Юнити-Дана; Закон и право, 2013. — С. 19 (144 с.); *Нерсисянец В. С.* Философия права: Учебник. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Норма, 2006. — 848 с.

³ *Исаева Н. В.* Правовая идентичность (теоретико-правовое исследование): Монография. — М.: Юрлитинформ, 2013. — С. 331 (416 с.)

⁴ *Ланаева В. В.* Формальное равенство как критерий правового начала в общественной жизни. — С. 95–101.

Цікавим ракурсом поєднання зусиль практики та теорії сьогодення щодо захисту прав та законних інтересів людини є констатація, що важливим ракурсом дослідження є проблематика, пов'язана з диференціацією права, специфікацією права, подоланням проявів дискримінації. Адже право повинно бути не тільки відображенням, формалізмом закону, а й втіленням свободи духу¹.

Термін диференціація походить від французького слова *diffeentiation* та від латинського *differentia* — відмінність. Диференціація права — одна з основоположних поряд з інтеграцією тенденцій у розвитку і функціонуванні системи права як такої. Диференціація виступає необхідним супутником правового прогресу, забезпечує баланс механізму юридичного впливу².

Права цивілізованих народів, що дієво захищають права та законні інтереси, повинні бути диференційованими, що означає правомірне полегшення статусу окремих категорій громадян, які на це заслуговують у рамках чинного законодавства України. Слід наголосити на необхідності ретельно розробленої та дієвої системи пільг, де чітко були б визначені категорії пільговиків, їх права та статус. Ця система повинна пройти «іспит» громадського обговорення і схвалення, щоб не стимулювати ситуації гострих соціальних конфліктів (пам'ятаємо нещодавні події — виступи «афганців», «чорнобильців» тощо).

Підвищеної уваги заслуговує проблема вдосконалення правового регулювання відносин, пов'язаних із так званою специфікацією прав (конкретизовані права окремої соціальної групи, прошарку, суб'єктів відповідного віку тощо), що має спрямовуватися на:

- удосконалення системи гарантій прав учнівської та студентської молоді в освітній сфері, як-то: системи ЗНО та вступу у вищі навчальні заклади України; правової регламентації процесу навчання без відриву від виробництва (заочна форма навчання), що забезпечить рівність доступу всіх бажаючих до вищої освіти;

¹ Бердяев Н. А. Философия свободы. Смысл творчества. — М.: Правда, 1989. — 608 с.

² Петров Д. Е. Дифференциация права и специализация законодательства: проблемы соотношения понятий // Правовая политика. Право. Правовая система: монография / Под ред. А. В. Малько. — М.: Юрлитинформ, 2013. — С. 180–190.

- забезпечення незалежності ЗНО від політичних та корпоративних інтересів;
- розроблення норм законодавства щодо зменшення корупційних ризиків під час вступної та випускної кампанії;
- удосконалення системи гарантій забезпечення прав дитини в Україні: а) посилення відповідальності за будь-які насильницькі дії щодо дитини та її експлуатацію; б) особлива увага повинна приділятися поліпшенню умов утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Особлива увага повинна приділятися боротьбі з дискримінаційними проявами, зокрема гендерній рівності в Україні.

Не можна не зауважити з цього приводу про те, що зберігаються до цього часу гендерно-правові стереотипи законодавця. Так, є визнаним, що використання в юриспруденції нормативно-універсальних категорій у чоловічому роді зумовлене правовою традицією. Супротивники гендерного підходу в праві запевняють, що абстрактність понять «людина», «громадянин» якраз і відображають гарантію рівності. Однак практика переконливо демонструє, що андроцентризм як правовий стереотип породжує дискримінацію як жінок, так і чоловіків¹. Іншим правовим стереотипом у гендерній правотворчості є державний патерналізм, що одержує вираз у регулюванні прав жінок тільки як сукупності пільг щодо їх фізіологічних особливостей, зокрема репродуктивної функції. Хоча зрозуміло, що замість пільг необхідне створення умов для розвитку і реалізації особистості жінки як про це свідчить практика інших держав².

Навіть невеликий статейний виклад продемонстрував цілий ряд невідкладних завдань у сфері гарантування, а головне — забезпечення прав, свобод і законних інтересів людини. Всі необхідні для цього засоби повинні обов'язково мати системний, виважений характер: від закладеної ідеї такого захисту, її прогностичного бачення до реального механізму втілення в життя.

¹ *Исаева Н. В.* Правотворческие ошибки и нарушение прав человека: гендерный аспект // Правотворческие ошибки: понятие, виды, практика и техника устранения в постсоветских государствах. — С. 522–528.

² *Полешина С. В., Скурко Е. В.* Право, гендер и культура в условиях глобализации. — М.: Формула права, 2009. — С. 55–56.

Як зазначалось, сьогодні в Україні стан справ у сфері дотримання та захисту прав і свобод ще далекий від бажаного. За даними щорічної доповіді, оприлюдненої Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини 14 січня 2011 р. у парламенті, до неї звернувся понад один мільйон людей за час існування інституції в нашій країні. Кожне друге звернення стосувалося порушення громадянських прав, зокрема, права на справедливий суд, виконання судових рішень, належних умов тримання в місцях ув'язнення. У кожному третьому зверненні йшлося про порушення соціально-економічних прав громадян. Кожне п'яте звернення містило скарги на дії чи бездіяльність співробітників органів внутрішніх справ, кожне десяте — органів прокуратури¹.

За матеріалами Доповіді правозахисних організацій риторикою залишаються євроінтеграційні наміри політиків, оскільки вони не можливі без реформ щодо забезпечення прав і свобод. План співробітництва Україна — ЄС у частині прав людини не виконано взагалі. Протягом декількох років всі заходи щодо його реалізації переносяться Міністерством юстиції України на наступні роки².

Констатуючи такий стан забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні, слід зауважити, що суб'єктивне юридичне право громадянина може виникати лише за умови закріплення його в законодавстві. Зміст основних прав і свобод у нормативно-правових актах — Конституції та законах — формулює законодавчий орган держави. Відповідно до Конституції України громадяни України наділені системою громадянських, економічних, політичних, соціальних та культурних прав. Проголошення цих прав на практиці не означає їх реальної реалізації, яка може бути здійснена лише за умови відповідних механізмів їх забезпечення, у тому числі існуванням державного фінансування, передбаченого державним бюджетом. Реальне забезпечення прав та свобод людини і громадянина є

¹ Виступ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Ніни Карпачової під час представлення у Верховній Раді України Щорічної доповіді про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні 14 січня 2011 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.zakon1.rada.gov.ua>

² *Права людини в Україні — 2007: Доповідь правозахисних організацій* / За ред. Є. Захарова, І. Рапп, В. Яворського / Українська Гельсінська спілка з прав людини. — Х.: Права людини, 2008. — С. 9.

однією з найважливіших ознак суверенної демократичної, правової держави.

Існує нормативне визначення змісту прав і свобод громадян. Зокрема, згідно з Рішенням Конституційного Суду України у справі про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання зазначено, що обсяг прав людини — це кількісні показники відповідних можливостей, які характеризують його множинність, величину, інтенсивність і ступінь прояву та виражені у певних одиницях виміру. Звуження змісту прав і свобод означає зменшення ознак, змістовних характеристик можливостей людини, які відображаються відповідними правами та свободами, тобто якісних характеристик права. Звуження обсягу прав і свобод — це зменшення кола суб'єктів, розміру території, часу, розміру або кількості благ чи будь-яких інших кількісно вимірюваних показників використання прав і свобод, тобто їх кількісної характеристики¹.

Сьогодні чинна Конституція України проголосила права і свободи людини найвищою цінністю, що зобов'язує державу виконувати функції головного гаранта їх дотримання і захисту. Важливим нормативним документом у сфері забезпечення прав і свобод людини і громадянина є Постанова Верховної Ради України «Про Засади державної політики України в галузі прав людини» від 17 червня 1999 р. № 757-XIV. У ній визначаються засади державної політики України, принципи та основні напрями державної політики в галузі прав людини. У контексті проблеми забезпечення прав людини і громадянина насамперед слід наголосити, що серед принципів державної політики в цій галузі є: визнання прав і основних свобод людини і громадянина такими, що дані людині від народження і є невід'ємними; забезпечення верховенства прав і основних свобод людини у відносинах з державою; забезпечення рівності всіх людей перед законом і судом; визнання верховенства права, за яким проголошення і реалізація прав і основних свобод людини і громадянина засновано лише на законі; недопущення звуження змісту та обсягу проголошених Конституцією України прав і основних свобод людини і громадянина; визнання презумпції особистої свободи людини відповідно до

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання) від 11 жовтня 2005 року № 8-рп/2005 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.zakon1.rada.gov.ua/>

принципу, згідно з яким дозволено все, крім того, що прямо забороняється законом; визнання обмеженості свободи держави, її органів і посадових осіб відповідно до принципу, згідно з яким дозволено лише те, що прямо передбачається законом¹.

В Україні як соціальній, правовій державі політика спрямовується на створення умов, які забезпечують достатній життєвий рівень, вільний і всебічний розвиток людини як найвищої соціальної цінності, її життя і здоров'я, честь і гідність. Утвердження та дотримання закріплених у нормативно-правових актах соціальних стандартів є конституційним обов'язком держави. Діяльність її правотворчих і правозастосовних органів має здійснюватися за принципами справедливості, гуманізму, верховенства і прямої дії норм Конституції України, а повноваження — у встановлених Основним Законом України межах і відповідно до законів².

За змістом конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина є системою заходів, яка спрямована на реалізацію конституційних прав і свобод. За формою конституційно-правові гарантії — це передбачені Конституцією і законами України організаційно-правові та нормативно-правові способи реалізації конституційних прав і свобод особи. Роль і значення конституційно-правових гарантій прав і свобод особи визначаються тим, що вони є сукупністю різних факторів у економічній, політико-правовій, культурній та інших сферах життя суспільства, які створюють максимум можливих на даному етапі розвитку суспільства і держави умов та передумов для реальної можливості здійснення прав і свобод особи.

За своєю сутністю гарантії прав — це умови, що зобов'язана створити держава для реалізації прав; за змістом — це система заходів, спрямована на реалізацію прав; за формою — це передбачені Конституцією і законами України організаційно-правові та нормативно-правові форми реалізації прав людини та громадянина³.

¹ *Постанова* Верховної Ради України «Про Засади державної політики України в галузі прав людини» від 17 червня 1999 р. № 757-XIV // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 35. — Ст. 303.

² *Рішення* Конституційного Суду України у справі про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання) від 11 жовтня 2005 року № 8-рп/2005.

³ *Зворотноченко Т. М.* Система конституційно-правових гарантій прав і свобод людини і громадянина в Україні // *Право України*. — 2002. — № 5. — С. 95.

Гарантії поділяються на дві основні групи. Нормативно-правові гарантії конституційних прав і свобод людини та громадянина, які передбачають сукупність правових норм, за допомогою яких забезпечується реалізація, порядок охорони і захисту прав і свобод особистості. До них належать гарантії, закріплені в Конституції України та інших законах і міжнародно-правових актах. Важливим аспектом досліджуваного питання є визначення меж захисту прав людини або правообмеження, яке може мати такий вигляд: принципова допустимість звуження змісту та обсягу таких прав і свобод при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів; недопустимість звуження змісту та обсягу існуючих (у тому числі соціальних) прав і свобод людини та громадянина при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів; виключна — строкова (тимчасова) — допустимість звуження змісту та обсягу таких прав і свобод¹.

До загальних ознак конституційно-правових гарантій прав людини та громадянина як складового елементу конституційно-правових гарантій відносять: вираження міри свободи, системність, фундаментальність, постійний характер, значущість, державну забезпеченість, універсальність, пріоритетність, загальність, індивідуальність, рівність і справедливість².

Отже, права і свободи людини та громадянина за рівнем (засобом) їх закріплення можна розподілити на ті, що визначені: 1) Конституцією України; 2) чинними міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; 3) законами України.

Враховуючи сучасні погляди на класифікацію гарантій прав людини та громадянина загалом і нормативно-правових гарантій зокрема, слід зазначити, що нормативно-правові гарантії прав і свобод можуть бути загальні та інституційні. Загальні гарантії поділяються за елементами на норми-принципи, обов'язки, юридичну відповідальність та процесуальні гарантії.

¹ Рабінович П. М., Панкевич І. М. Здійснення прав людини: проблеми розмежування (загальнотеоретичні аспекти): праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва і місцевого самоврядування Академії правових наук України. Серія І. Дослідження і реферати / ред. кол.: П. М. Рабінович (гол. ред.) та ін. — Львів, 2001. — Вип. 3. — 108 с.

² Заворотченко Т. М. Система конституційно-правових гарантій прав і свобод людини і громадянина в Україні // Право України. — 2002. — № 5. — С. 112.

Норми-принципи прав — це незаперечні вимоги загального характеру, керівні засади (ідеї), що прямо закріплені в Конституції України та інших законах, які зумовлюються об'єктивними закономірностями існування і розвитку особистості в суспільстві і визначають зміст та спрямованість державного правового регулювання з метою забезпечення прав людини та громадянина. Обов'язки як нормативно-правові гарантії прав людини та громадянина — це міра обов'язкової поведінки держави, її органів, юридичних і фізичних осіб, яка визначена Конституцією і законами України, спрямована на виконання і дотримання норм права з метою забезпечення гарантій прав-людини та громадянина.

Процесуальні гарантії прав — це передбачена Конституцією та законодавством система умов і засобів організаційно-процедурного характеру, що регламентують порядок, форми і методи реалізації прав людини та громадянина.

Юридична відповідальність як нормативно-правова гарантія прав людини та громадянина — це передбачені Конституцією та законами вид і міра державно-владного (примусового) зазнання особою втрат благ особистого, організаційного і майнового характеру за вчинене правопорушення у сфері певного виду благ.

Нормативно-правові гарантії прав поділяють: залежно від території поширення на внутрішньодержавні (національні), які поділяються на державні, локальні та корпоративні, а також на міжнародні гарантії, які поділяються на всесвітні та регіональні; залежно від форми закріплення в нормативних актах — на конституційні та галузеві; залежно від характеру правових норм — на матеріальні та процесуальні; за способом викладення в нормативно-правових актах — на прості, складні і змішані; залежно від того, які органи залучаються до захисту прав і свобод людини, — на судові і позасудові; залежно від функціональної спрямованості — на гарантії реалізації, гарантії охорони та гарантії захисту.

Організаційно-правові гарантії конституційних прав і свобод людини та громадянина, до яких належать механізм держави, органи місцевого самоврядування, посадові особи, політичні партії, громадські організації, засоби масової інформації, міжнародні правозахисні організації та їх діяльність у сфері правотворчості та правозастосу-

вання, спрямована на створення сприятливих умов для реального користування громадянами своїми правами і свободами¹.

Змістом організаційно-правових гарантій є визначення, прийняття та реалізація державою соціальної та правової політики, державний і громадський контроль, обробка інформації щодо прав людини тощо. Метою організаційно-правових гарантій є підвищення ефективності використання всіма громадянами національних і міжнародних гарантій прав і свобод, а також створення умов для виконання обов'язків.

Організаційно-правові гарантії конституційних прав людини та громадянина можна класифікувати за такими підставами: залежно від сфери дії — на національні і міжнародні; за суб'єктом створення — на державні, які створює держава, і недержавні, які створюються як громадські організації; за функціями органів-гарантів — на організаційно-політичні, організаційно-економічні, організаційно-соціальні, організаційно-культурні, організаційно-ідеологічні; за суб'єктом забезпечення — на парламентські, президентські, судові, прокурорські, управлінські, контрольні та місцеві.

Нормативно-правові й організаційно-правові гарантії взаємозв'язані між собою та взаємозумовлені і, у свою чергу, класифікуються за різними критеріями, як-то: види прав і свобод людини і громадянина; територія поширення; форма закріплення в нормативних актах; характер правових норм; функціональна спрямованість тощо.

До специфічних ознак, які дають можливість відокремити різні види гарантій, відносять: особливий об'єкт гарантування (наприклад, економічні блага), особливі державні механізми їх забезпеченості — створення спеціальних державних органів, наділених організаційними та контролюючими повноваженнями, а також надання органам загальної компетенції особливих окремих повноважень у сфері гарантування відповідних прав і свобод.

Реалізація прав людини визначається головним чином забезпеченістю з боку держави. Роль держави як головного гаранта прав і свобод людини і громадянина впливає зі змісту статей 3, 22, 42, 49, 51, 53, інших статей Конституції України, а також інших нормативно-

¹ *Заворотченко Т. М.* Система конституційно-правових гарантій прав і свобод людини і громадянина в Україні // *Право України.* — 2002. — № 5. — С. 111.

правових актів, і ця функція реалізується за допомогою різних правових засобів через усю систему органів державної влади.

Великого значення у забезпеченні прав і свобод людини та громадянина набувають міжнародно-правові гарантії. Вони передбачені міжнародними договорами, конвенціями, деклараціями, іншими міжнародними документами і є системою правових і організаційних засобів. Міжнародні нормативно-правові гарантії прав і свобод — це міжнародно-правові акти, що містять правила діяльності, формулюють права й обов'язки відповідних суб'єктів (конвенції, пакти, угоди, договори тощо), а також міжнародні документи, які, як правило, не містять норм, правил поведінки (зокрема, декларації, заяви, меморандуми).

До міжнародних нормативно-правових гарантій прав в Україні належать: Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Європейська конвенція з прав людини, Угода про партнерство та співробітництво між Україною та Європейським Співтовариством та їх державами-членами, Заключний акт Ради з безпеки і співробітництва в Європі (далі — НБСЄ), Паризька хартія тощо.

Отже, всі гарантії прав і свобод людини та громадянина є взаємозалежними та взаємозв'язаними: процесуальні гарантії прав є формою втілення в реальність матеріальних їх гарантій; функціонування організаційно-правових гарантій прав базується на матеріальних та процесуальних і цілком залежить від них; внутрішньодержавні матеріальні та процесуальні гарантії прав базуються на загальновизнаних міжнародно-правових гарантіях прав людини, закріплених у відповідних міжнародно-правових нормах, які стали частиною національного законодавства України; юридична відповідальність як особливий вид гарантій прав людини та громадянина забезпечує реальність усіх зазначених гарантій прав¹.

Вищевикладене дає змогу стверджувати, що за період з 1991 р. Україна створила систему захисту й забезпечення прав і свобод людини та громадянина, правова основа якої — це передусім чинна Конституція, нормативно-правові акти національного законодав-

¹ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.yurotdel.com/ucheba/prava-lyudini-i-gromadyanina.html>

ства, а також міжнародні угоди, укладені Україною. Забезпечення невід'ємних прав і свобод кожної людини має стати основою національної ідеї, яка може консолідувати суспільство і послугувати підґрунтям для подальшого демократичного розвитку України. Метою економічного зростання та економічних реформ має стати людина, її потреби, добробут та якість життя. Крім того, забезпечення реалізації прав і свобод громадян як складова державного суверенітету України залежить від якості законодавства, розвитку принципів права, рівня правового виховання та правової культури громадян, виконання законів органами державної влади.

Важливим фактором сьогодення залишається науково обґрунтований та визнаний практикою підхід до конституційно закріплених прав і свобод, їх гарантії і реального захисту як до базового критерію демократичного розвитку держави.

Інститут прав людини реалізує специфічні функції як щодо окремої людини, забезпечуючи її нормальне існування та гармонійний розвиток, так і щодо суспільства в цілому, забезпечуючи його упорядкованість, системність та динамічний характер.

На сучасному етапі суспільного розвитку основні права і свободи людини визначаються як об'єктивні умови, можливості життєдіяльності людини, без яких вона не може існувати¹.

Враховуючи, що права людини — це певні можливості індивіда, слід погодитись з думкою вітчизняних учених, що вони є засобом відображення не потенціальних, а реальних можливостей індивіда, закріплених у законодавчих актах держави, що вказує на суб'єктивний характер цих прав. Структуру суб'єктивного права становлять такі можливості: можливість поведінки у межах свободи, яка встановлена нормою права; можливості користуватися наданим благом з метою реалізації закріплених правом суб'єктивних інтересів; можливості вимагати виконання обов'язку іншими суб'єктами права як гарантії дієвості права; можливості звертатися до суду за захистом порушеного права як гарантії поновлення порушеного права та покарання винних у порушенні прав інших суб'єктів².

¹ *Теорія государства и права: Учебник для вузов / Под ред. М. М. Рассолова, В. О. Лучина, Б. С. Эбзеева. — М.: ЮНИТИ ДАНА, Закон и право, 2000. — С. 214.*

² *Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — К.: Юрінком Інтер, 2006. — С. 89.*

Більшість учених¹, поділяючи існуючу в юридичній літературі точку зору, що основні права — це певні можливості людини, що закріплені як міжнародні стандарти, підкреслюють, що вони потрібні для її гармонійного розвитку, існування в конкретно-історичних умовах та є об'єктивно зумовленими досягнутим рівнем розвитку людства і мають бути загальними та рівними для всіх людей, бути гарантованими законами держави як невідчужувані. На думку С. Добрянського, визначення прав людини як певних можливостей, об'єктивно зумовлених рівнем і характером розвитку суспільства, має будуватися із урахуванням міжнародного впливу — неурядового та урядового (одиночного й групового)².

С. Коталейчук розглядає права людини як соціальну спроможність вільно діяти, самостійно обирати вид та міру своєї поведінки з метою задоволення різнобічних матеріальних і духовних потреб людини шляхом користування певними соціальними благами в межах, визначених законодавчими актами. Він підкреслює, що права та свободи є ідентичними за юридичною природою засобами гарантування, однак термін «свобода» надає ширші можливості для індивідуального вибору та є встановленою можливістю, яка дає змогу суб'єктові здійснювати всі можливі види юридично значущої поведінки, за винятком обмежень, встановлених законом³.

В юридичній літературі зазначається, що права людини (суб'єктивне право) — це та, що охороняється законом, міра можливої поведінки, спрямованої на задоволення інтересів людини.

¹ Рабінович П. М. Основні права людини: поняття, класифікації, тенденції // Український часопис прав людини. — 1995. — № 1. — С. 16; Скакуи О. Ф. Теорія права і держави: Підручник. — К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. — С. 64; Загальна теорія держави і права: Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін., за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. — Х.: Право, 2009. — С. 447.

² Добрянський С. П. Актуальні проблеми загальної теорії прав людини. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / Редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. — Серія 1. Дослідження та реферати. Вип. 10. — Львів: Астрон, 2006. — С. 29.

³ Теорія держави і права: Навч. посібник / С. К. Бостан, С. Д. Гусарєв, Н. М. Пархоменко та ін. — К.: ВЦ «Академія», 2013. — С. 290.

Свобода характеризує юридичні межі поведінки особистості, в яких людина реалізує свої духовні та матеріальні потреби¹.

Поняття прав і свобод людини відображають певні можливості, зумовлені досягнутим рівнем розвитку суспільства, конкретно-історичними умовами його функціонування, ступенем зрілості та стійкості суспільних відносин. Відмінності, що існують між правами та свободами, доволі відносні, вони зумовлені умовами їх здійснення та забезпечення.

У різних сферах суспільних відносин реалізуються різні інтереси та потреби особи. Даний критерій є основним у поділі прав і свобод людини на різновиди. Аналіз норм міжнародного права та конституцій різних держав, доктринальні підходи до їх розуміння, що сформувалися в науці, надали можливість узагальнити ті властивості, які їм притаманні: по-перше, вони є певною мірою свободи людини, тобто її можливостями діяти певним чином або ж утримуватися від певних вчинків з метою забезпечення нормального існування, розвитку, задоволення її потреб та інтересів; по-друге, зміст і обсяг можливостей людини зумовлений передусім можливостями усього суспільства, що свідчить про їх соціальний характер; по-третє, ці можливості за своїми основними вихідними показниками мають бути однакові для всіх людей, за таких умов вони набудуть характеру справедливих; по-четверте, вони є невідчужуваними, не повинні відбиратися або обмежуватися з боку держави чи інших осіб.

Поряд із зазначеними особливостями О. Скакун акцентує увагу на тому, що права та свободи людини є правовими можливостями, сферою автономного існування людини у взаєминах з іншими особами, суспільством, державою, набутими на певному етапі історичного розвитку; належать людині від народження; закріплені як міжнародні стандарти, котрі повинні реально гарантуватися державою². Доповнюючи даний перелік особливостей, які властиві правам та свободам людини, О. Малько зазначає, що вони впливають з природи людини та розвиваються з урахуванням суспільних змін; вони

¹ *Теория государства и права: Учебник / Кол. авторов; отв. ред. А. В. Малько. — 4-е изд., стер. — М.: КНОРУС, 2012. — С. 105.*

² *Скакун О. Ф. Теория права і держави: Підручник. — К.: Алерта; КНТ ; ЦУЛ, 2009. — С. 65–66.*

складуються об'єктивно та не залежать від визнання держави; є безпосередньо діючими; визнаються державою як вища соціальна цінність; забезпечують індивіду можливість діяти на власний розсуд та отримувати певні блага; являють собою засіб взаємодії держави, суспільства та особистості¹.

Серед принципів, які характеризують основні права та свободи людини, виокремлюють: по-перше, недопустимість використання прав, свобод та законних інтересів таким чином, щоб при цьому порушувались права та свободи інших осіб; по-друге, розуміння прав і свобод як динамічної системи, що розвивається, визнання пріоритету прав і свобод людини над іншими правами — правами нації, народу, держави; по-третє, рівність особи незалежно від раси, національності, статі, релігії, місце проживання; по-четверте, поєднання прав, обов'язків та відповідальності; по-п'яте, загальний, міжнародний характер прав людини, а також поєднання в цій сфері національного законодавства та загальновизнаних принципів та норм міжнародного права².

Реалізація прав суб'єктів забезпечується сукупністю юридичних засобів, які становлять поняття механізм реалізації. Важливим моментом щодо здійснення свобод є не порушення цих можливостей з боку інших суб'єктів та їх захист державою.

Права і свободи людини мають певні межі, тому слід пам'ятати, що свобода однієї людини закінчується там, де починається свобода іншої. Міра свободи має бути чітко регламентована, легітимована і однозначно визначена³.

На зміст і обсяг (межі) прав людини впливають також певні соціальні фактори, серед яких вирізняють: інтереси (потреби) людини, справедливо збалансовані з інтересами (потребами) суспільства; мораль, що домінує у відповідному суспільстві в певний час; мета певного права людини та відповідність (домірність) їй правореаліза-

¹ *Теория государства и права: Учебник / Кол. авторов; отв. ред. А. В. Малько. — 4-е изд., стер. — М.: КНОРУС, 2012. — С. 105.*

² *Теория государства и права: Учебник для вузов / Под ред. М. М. Рассолова, В. О. Лучина, Б. С. Эбзеева. — М.: ЮНИТИ ДАНА, Закон и право, 2000. — С. 216.*

³ *Філик Н. Громадянське суспільство та проблема захисту прав людини // Підприємництво, господарство і право. — 2003. — № 8. — С. 61.*

ційної, правозабезпечувальної та правообмежувальної діяльності держави¹.

Будь-яка людина для забезпечення свого існування й розвитку, для того щоб стати особистістю, повинна мати певні можливості для власної свідомої діяльності, для самоутвердження, а їх сукупність характеризує той чи інший стан свободи, який слугує найбільш загальною передумовою задоволення потреб та інтересів кожного біосоціального індивіда².

Певна сукупність цих можливостей характеризує стан свободи людини, яка є передумовою реалізації її інтересів. У філософській літературі зазначається, що інтереси — це властиве людині відношення, що виражає позитивну чи негативну спрямованість її активності, діяльності, історичної творчості та пошук, вибір, шляхів, засобів, способів, норм, соціальних інститутів, здатних задовольняти людські потреби³.

У рамках суспільства свобода кожної окремої людини залежить, по-перше, від рівня свободи, досягнутого суспільством у цілому, а по-друге, від її особистої, індивідуальної участі в суспільній свободі, мірою якої є порівняння зі ступенем свободи іншої людини. Тим самим можливості (свободи) суспільства в цілому розподіляються між окремими його індивідами⁴.

Процес формування, визнання, гарантування прав і свобод людини є важливою ознакою правової, демократичної та соціальної держави, системотворчою засадою розвитку законодавства.

Важливе місце в теорії держави і права належить теоретичному обґрунтуванню і правовому узаконенню такого феномену, як соціальна держава. Енциклопедичне розуміння «соціального» походить від латинського *socialis* — «товариський», «громадський», тобто той, що належить до суспільства, пов'язаний з життям і відносинами

¹ Рабинович П. М. Європейські стандарти прав людини: онтологічні, гносеологічні та праксеологічні аспекти // Вісник Академії правових наук України. — 2003. — № 2 (33) — 3 (34). — С. 115.

² Рабинович П. М., Витрук Н. В. Социалистическое право и личность // Правоведение. — 1970. — № 3. — С. 17–18.

³ *Філософський енциклопедичний словник* / Редкол.: В. І. Шинкарук, Є. К. Бистрицький, М. О. Булатов та ін. — К.: Абрис, 2002. — С. 246.

⁴ Рабинович П. М. Социалистическое право как ценность. — Одесса: Юрид. літ., 2006. — С. 101.

людей у суспільстві, суспільний¹. У цьому сенсі можемо говорити про безліч соціальних явищ, включаючи такі сфери, як: служби, захист населення, склад населення, хвороби, конфлікти тощо, тобто ті, що обіймають соціальний аспект. Однак, коли ми говоримо про поняття «соціальна держава», то вказуємо не так на той безперечний факт, що держава є соціальною, у сенсі суспільних інститутів, а на ту обставину, що держава взяла на себе обов'язок здійснювати політику, спрямовану на забезпечення певного рівня добробуту всіх своїх громадян, підтримку соціально слабких груп населення, на утвердження в суспільстві соціальної справедливості.

Крім ідеологічних і політологічних поглядів на сучасну соціальну державу, існує і юридичний підхід, який на правовому рівні закріплює практику діяльності соціальної держави. Існує цілий ряд нормативно-правових актів як національного, так і міжнародного характеру, де закріплені поняття, вимоги, принципи, ознаки, засоби та методи діяльності соціальної держави. Насамперед слід підкреслити, що в багатьох конституціях сучасних держав закріплені принципи соціальної держави. Серед розвинених держав західного світу — в конституціях Франції, Італії, Іспанії, Туреччини, Португалії, Греції, Нідерландів, Данії, Швеції, Німеччини та інших держав закріплені у тій чи іншій формі принцип соціальної держави.

Після контрреволюційного розвалу СРСР принципи соціальної держави закріплені і в конституціях національних держав, що утворилися на пострадянському просторі. Величезне значення для розвитку соціальної держави в конкретних країнах мало прийняття міжнародно-правових документів таких, як Загальна декларація прав людини, Міжнародні пакти про права людини, Європейська соціальна хартія та інших.

Слід зазначити, що юридичний підхід до оцінки соціальної держави дещо відрізняється від загальносоціологічного і політологічного підходів. Тут акцент робиться на взаємозв'язку правової і соціальної держави, на розвитку доктрини прав людини, звідки і походить необхідність соціальної держави. Історично, у зв'язку з виникнен-

¹ *Социальное: истоки, структурные профили, современные вызовы.* — М., 2009. — 440 с.

ням соціальної держави утворилося дві проблеми: співвідношення правової і соціальної держави і співвідношення свободи і рівності.

Виникнення соціальної держави одні юристи пов'язували з запереченням найважливіших принципів правової держави, інші, навпаки, появу соціальних функцій держави розглядали як новий етап розвитку правової держави в нових історичних умовах. Справа в тому, що ліберальна ідея правової держави ґрунтувалася на відстороненні держави від економіки і обмеженні її діяльності функціями «нічного сторожа» з охоронними повноваженнями. А виникнення доктрини соціальної держави заперечує цю державну обмеженість, зобов'язує державу втручатися в економіку, щоб реалізувати свої соціальні функції.

Професор Є. Лукашова вважає, що якщо виходити з сутності правової держави, що полягає в пріоритеті прав людини, побудові державного і суспільного життя на принципах права, поділу влади, взаємної відповідальності індивіда і держави, то права людини (у тому числі й соціальні) включаються в систему пріоритетів держави і зобов'язують державу вживати заходів щодо забезпечення цих прав. Необхідність забезпечення прав людини є системоутворюючою ознакою формування як правової, так і соціальної держави. Тому «соціальне реформування — це нова стадія розвитку правової держави, прагнення подолати різку поляризацію різних верств суспільства, гуманізувати соціальні умови життя»¹.

Про правову державу як необхідну передумову становлення системи соціально орієнтованого державного управління, пише і професор О. Скрипнюк². З точки зору логічної, особливо теоретичної послідовності, все правильно: правова держава забезпечує реалізацію конституційних прав і свобод громадян і тим самим змушена розв'язувати їх соціальні проблеми, стверджуючи і реалізуючи соціальну політику.

Тому висновок про те, що соціальна держава є наступним етапом розвитку правової держави не позбавлений підстав. Однак, крім теоретичної логіки, є ще й практика реалізації соціальних програм різних держав з дуже несхожими державними та політичними режимами.

¹ *Проблеми общей теории права и государства*. — М., 1999. — С. 707.

² *Скрипнюк О.* Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. — К., 2000. — 600 с.

Прямого взаємозв'язку між правовою та соціальною державою може й не спостерігатися, хоча формально одні держави визнаються правовими та соціальними, а інші — авторитарними, але з високими соціальними стандартами в окремих сферах життєдіяльності. Загальною, можна сказати загальносвітовою тенденцією, що розпочалася особливо активно в ХХ ст., є прагнення до формування демократичних, правових і соціальних держав.

Ця тенденція явно і активно проявляється у прийнятих міжнародно-правових документах, де розроблені програмні рекомендації щодо формування соціальних стандартів держав. Виключно послідовно ця тенденція впроваджується через практику забезпечення економічних, соціальних і культурних прав громадян. Адже головні завдання, цілі, засоби і методи діяльності соціальної держави збігаються з програмами забезпечення прав громадян, а тому, забезпечуючи права громадян, держава реалізує і цілі соціальної держави.

У цьому неважко переконатися, звернувшись до п. 1 ст. 25 Загальної декларації прав людини, де сказано: «Кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який необхідний для підтримки здоров'я і благополуччя її самої та її сім'ї, і право на забезпечення на випадок безробіття, інвалідності, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини». Це ключові положення забезпечення соціальних прав громадян у справді соціальній державі.

Про роль держави в реалізації цих найважливіших принципів забезпечення соціальних прав громадян чітко сказано в п. 1 ст. 2 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права: «Кожен, хто бере участь у цьому Пакті, зобов'язується в індивідуальному порядку і в порядку міжнародної допомоги та співробітництва, зокрема в економічній і технічній галузях, вжити в максимальних межах наявних (ресурсів) заходів для того, щоб забезпечити поступово повне здійснення визнаних у цьому Пакті прав усіма належними способами, включаючи, зокрема, вжиття законодавчих заходів».

У міжнародних документах до соціально-економічних і культурних прав відносять право на працю, справедливую зарплату і рівну винагороду за працю рівної цінності; умови роботи, що відповідають вимогам безпеки і гігієни: право на відпочинок, дозвілля і розумне

обмеження робочого часу й оплачувану періодичну відпустку; право на соціальне забезпечення, включаючи соціальне страхування; право на охорону сім'ї, материнства і дитинства; право на освіту, право на участь у культурному житті; право на охорону здоров'я та ін. Таким чином, дані документи зобов'язують держави, які підписали їх, стверджувати принципи соціальної держави, що дають змогу усувати вади ринкових відносин шляхом вирівнювання соціальної нерівності, прагнути до утвердження справедливості через реалізацію соціальних програм, розумного оподаткування та інших розподільних механізмів.

Методологічною основою діяльності соціальної держави згідно з міжнародними документами виступають цілі й принципи, на яких має формуватися соціальна держава. До загальних цілей соціальної держави належать:

1. Підтримання певного, доступного для всіх рівня життя членів суспільства як непорушної умови існування та функціонування самої державності.
2. Зменшення гостроти соціальної напруженості і запобігання соціальним конфліктам у суспільстві.
3. Дотримання гуманітарних нормативів цивілізованого співжиття у світовому співтоваристві держав.
4. Виконання приписів урядового боргу, втілення в життя моральних установок — принципів: альтруїзму, милосердя, співчуття, благодійності та інших.

Виходячи з цих цілей, соціальна держава засновує свою діяльність на таких принципах, як: принцип економічної свободи людини і визнання права підприємців та осіб найманої праці та їх профспілок на автономію; принцип участі в управлінні; принцип відповідальності всіх членів суспільства за стан справ у суспільстві; принцип відповідальності держави за вироблення і дотримання правил поведінки на ринку, за створення відповідних умов для впорядкування економічного та соціального життя¹. Грунтуючись на даних цілях і принципах, учені роблять висновок, що соціальною може вважатися тільки та держава, яка: спирається на панування права і забезпечує

¹ *Енгибарян Р. В., Краснов Ю. К.* Теория государства и права. — М., 2007. — С. 228–229.

гарантії дотримання прав і свобод людини; створює громадянам можливості реалізовувати трудовий та інтелектуальний потенціал з метою забезпечення матеріального благополуччя; здійснює в суспільстві сильну соціальну політику, орієнтовану на досягнення високих життєвих стандартів для більшості громадян; розподіляє між усіма господарюючими суб'єктами та власниками засобів виробництва необхідне соціальне навантаження; створює сприятливі умови для реальної участі трудящих у виробленні управлінських рішень на всіх рівнях управління і влади; визнає і реалізовує систему соціального партнерства як основний механізм суспільної злагоди, балансу інтересів працівника, роботодавця і держави при регулюванні соціально-економічних і трудових відносин; орієнтується на зміцнення сім'ї, на духовний, культурний та урядовий розвиток громадян, на дбайливе ставлення до спадщини прашурів і спадкоємності поколінь, збереження самобутніх національних та історичних традицій¹. Звичайно, названі ознаки соціальної держави є плодом теоретико-абстрактного узагальнення, вони орієнтовані на ідеальну соціальну державу, якої практично не існує навіть і серед держав розвинених країн Заходу.

Однак як практичні і теоретичні орієнтири такі ознаки, безсумнівно, можуть бути використані при формуванні соціальних держав. Головною ж ознакою соціальної держави є забезпечення гідного рівня життя кожному громадянину держави відповідно до соціальних стандартів, прийнятих міжнародною спільнотою. Проблеми соціальної держави — це насамперед проблеми соціальної конкретики в кожній окремій національній державі.

Водночас соціальні показники, рівень соціальних гарантій і соціальних стандартів можуть бути сформульовані і у вигляді загальних положень, конкретна наповнюваність яких є справою окремих національних держав. У документах Міжнародної організації праці та в Європейській соціальній хартії Ради Європи, прийнятій в останній редакції 3 травня 1996 р., а також у Європейському кодексі соціального забезпечення та ряді інших документів сформульовані конкретні зобов'язання в соціальній сфері, які можна розглядати як конкретні вимоги в діяльності соціальних держав.

¹ *Енгибарян Р. В., Краснов Ю. К.* Теория государства и права. — М., 2007. — С. 230.

Практика діяльності соціальної держави повинна включати в себе цілий набір соціальних можливостей громадянина, щоб забезпечити йому гідне життя в суспільстві. Серед цих можливостей у міжнародних документах наголошується, що кожен повинен мати можливість заробляти собі на життя шляхом вільного вибору професії та занять; всі мають право на справедливі, здорові і безпечні умови праці; всі працівники мають право на справедливую винагороду і соціальне забезпечення, соціальну та медичну допомогу; кожен має право на необхідні можливості в галузі професійного навчання, професійну орієнтацію з метою вибору роду занять, відповідно до особистих здібностей, задатків та інтересів працівників; працюючі жінки-матері, діти і молодь мають право на спеціальний захист; всі працівники та роботодавці мають право на ведення колективних переговорів, на свободу об'єднання у національні або міжнародні організації для захисту своїх економічних і соціальних інтересів; сім'я, діти, молодь і люди похилого віку мають право на соціальний, правовий та економічний захист; всі працівники мають право на допомогу при звільненні; на захист своєї гідності під час трудової діяльності; кожен має право на захист від бідності та соціального відчуження та інші права.

У міжнародних документах ґрунтовно визначається, що має робити соціальна держава для забезпечення ефективної реалізації: права на працю, права на справедливі умови праці, на безпечні і здорові умови праці, на справедливую винагороду; права на колективні переговори; на охорону материнства, дітей та молоді; на охорону здоров'я; на соціальне забезпечення, професійне навчання, професійну орієнтацію; права на соціальне обслуговування; на соціальну та медичну допомогу; на захист від звільнень, на інформацію та консультації; права на захист від бідності, на житло та інші права працівників. Звичайно, весь цей перелік заходів, які має впроваджувати соціальна держава для реалізації перелічених та інших прав, має декларативний характер і являє собою скоріше побажання, ніж дійсність.

У конкретних національних державах соціальні проблеми вирішуються в умовах запеклої класової боротьби і навіть силового обстоювання працівниками своїх соціальних прав, особливо в умовах економічних, фінансових і виробничих криз. Водночас міжнародні документи мають вагоме значення щодо визнання конкретних

соціальних проблем, у справі формування засобів і методів їх вирішення, можливостей захисту соціальних прав на національному та міжнародному рівнях.

На початку нового тисячоліття ООН у 2000 р. була прийнята Декларація тисячоліття у вигляді концепції «більшої свободи» в XXI ст. У ній дано обіцянку забезпечення нової моделі глобальної інтеграції на основі соціальної справедливості, рівності й поваги до прав людини. Йдеться про досягнення цілей, спрямованих на підвищення рівня життя населення і розширення універсальних соціальних прав. Враховуючи, що розвиток людини пов'язаний з її свободою, стає очевидним, що якщо люди бідні, хворі, неграмотні, піддаються дискримінації, можуть стати жертвою насильницького конфлікту або позбавляються права голосу в політичному житті. Постає питання: що людям робити зі своєю формальною свободою, коли реально вони соціально не вільні. Тому основна мета соціальної держави полягає в забезпеченні розвитку потенціалу людини з тим, щоб забезпечити довге і здорове життя, здобути освіту і мати необхідні ресурси для підтримки гідного життєвого рівня, а також мати можливості для участі у громадському та політичному житті суспільства.